

Розділ 6 Особистість у системі соціальних зв'язків

§ 1. Соціологічний вимір особистості. Соціальна якість особистості

Будь-яка проблема, що вивчається соціологією, органічно пов'язана з проблемою особистості. Особистість — елемент будь-якої соціальної системи. Усі соціальні явища в кінцевому підсумку опосередковані індивідуальною дією людини. Наслідки будь-якої соціальної дії, таким чином, залежать, у всякому разі частково, від її впливу на особистість. Включення людини в суспільство здійснюється через різні соціальні спільноти (соціальні групи, соціальні інститути, соціальні організації), які персоніфікуються кожною конкретною особистістю. Унаслідок цього людина включається до безлічі соціальних систем та до системи прийнятих у суспільстві норм і цінностей. Кожна з цих систем певною мірою впливає на неї. Отже, особистість стає не лише елементом соціальної системи, а й сама являє собою систему, яка має надзвичайно складну структуру. Без дослідження системи особистості і без вивчення процесів, які охоплюють повсякденне спілкування і міжособисті відносини, неможливо зрозуміти ті соціальні процеси, які управляють складними структурами суспільств.

Індивід включається до функціонування соціальної системи як особистість, наділена певними індивідуальними якостями. Унаслідок цього особистість не є механічним продуктом соціальної системи, вона також самодетермінована. Кожна особистість має певні індивідуальні та соціальні якості. Але щоб зрозуміти, що таке особистість, слід з'ясувати відмінності в термінах: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».

Людина — поняття загальне, родове, воно охоплює всіх людей як представників окремого виду *Homo sapiens* та вказує на якісні відміни людей від тварин (свідомість, мова, здатність до спільної праці та ін.).

Індивід розуміється як окрема, конкретна людина, як одиничний представник людського роду.

У понятті «індивідуальність» відбиваються відмінність однієї людини від іншої, специфічні біологічні та соціальні властивості (успадковані чи набуті).

Поняття «особистість» вводиться для того, щоб підкреслити «над-природну», соціальну сутність людини, тобто наголос ставиться на соціальній основі. Особистість — це конкретне відображення сутності людини, інтеграція в індивіди соціально значущих рис та соціальних відносин даного суспільства, яка певним чином реалізується у практичній діяльності. Те, що є особливо важливим для людини, виступає врешті-решт як мотиви та цілі її діяльності. Завданням соціології є вивчення цих цілей і мотивацій для того, щоб їх результат був не випадковим, а наближався до бажаного. Існує певна межа, різниця між цілями людей і цілями суспільства. Соціологія має виявляти ступінь відхилення цілей людей від цілей суспільства.

Категорія «особистість» стосується кожної людини, оскільки вона індивідуально відображає значущі риси даного суспільства. обов'язковими характеристиками особистості є ціннісні орієнтації та соціальні відносини, відносна самостійність (стосовно суспільства) та відповідальність за свої вчинки, а також самосвідомість. Дуже важливо враховувати, що особистість є не лише результатом, а й причиною тих соціально значущих дій, які відбуваються у даній соціальній сфері. Суспільні відносини (економічні, політичні, соціальні, ідеологічні) певного конкретно-історичного типу суспільства по-різному відбиваються і виявляються, визначаючи соціальну якість кожної людини, зміст і характер її діяльності. Людина водночас постає як об'єкт і суб'єкт суспільних відносин. У процесі своєї діяльності вона інтегрує відносини довкілля і разом з тим виробляє особливе ставлення до на-вколишньої дійсності. Соціальні відносини, опосередковуючись внутрішнім станом людини, виявляються в її діяльності як особисте ставлення до зовнішнього світу.

Специфіка особистості визначається її соціальною якістю, тобто сукупністю соціально-психологічних властивостей і рис, взаємопов'язаних певним чином та зумовлених типом соціальної взаємодії особистості з іншими людьми в конкретних соціально-історичних умовах і обставинах. Соціальна якість виявляється тільки у взаємодії з іншими людьми, у певних соціальних обставинах, у конкретних вчинках, справах, оцінках, тобто в діяльності та продуктах цієї діяльності.

До найбільш вагомих властивостей особистості належать:

1. Самосвідомість — відокремлення індивідом самого себе від оточуючого соціального середовища, усвідомлення себе як «Я», що водночас протистоїть «іншим» та нерозривно пов'язане з ними.

2. Самооцінка — оцінка особистістю своїх здібностей, можливостей, свого місця серед інших людей. Основна функція самооцінки — регуляція поведінки особистості, самокорекція особистістю своїх вчинків.

3. Активність — здатність особистості самостійно, енергійно та інтенсивно здійснювати соціально значущі дії.

4. Інтереси — ставлення особистості до свого положення та умов життя в даній соціальній і економічній структурі, а також до обумовлених цим станом потреб. В основі інтересів лежать потреби людей, які зрештою виражають вимоги соціальних законів і внаслідок цього інтерес виступає як результат усвідомлення будь-якої потреби. Інтереси — це постійний спонукальний механізм пізнання та діяльності особистості, що підштовхує її до перетворення будь-якої сфери діяльності відповідно до своїх потреб, уявлень, цілей.

5. Спрямованість — сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості, незалежно від соціальних ситуацій, в яких вона знаходиться, її прагнення досягти певної мети.

6. Переконавання — особисті соціально-психологічні потреби, в основі яких лежать певні уявлення, ідеї, принципи, що визначають ставлення людини до дійсності та спонукають її діяти відповідно до своїх ідеалів, принципів, поглядів, світогляду.

7. Настанова — соціально-обумовлена схильність особистості до певної дії в конкретних умовах.

8. Ціннісна орієнтація — системно пов'язані ціннісні уявлення про світ, його процеси і відносини, про те, що є більшою цінністю, що меншою, що слід мати за мету, а що ні. Ціннісні орієнтації зумовлюють вчинки та дії людини.

9. Ідентичність — почуття існування унікальної індивідуальності, що відрізняється від інших індивідів, або відчуття себе як частини унікальної групи, що відрізняється від інших груп у використанні групових цінностей. Це результат свідомого та емоційного самоототожнення індивіда з іншими людьми, соціальною спільністю або ідеалом шляхом виборчої та внутрішньо узгодженої інформації про нього самого як єдності особистого та соціального, що розкривається у взаємодії з іншими особистостями та спільностями. Ідентичність виступає як виявлення та результат ідентифікації — процесу ототожнення особистістю самої себе з певною етнічною, територіальною, мовною, релігійною та ін. спільністю (я — студент, я — харків'янин).

Ці елементи в їх стійкому взаємозв'язку і утворюють систему особистості.

Однак індивіди, які включені до процесу соціальної взаємодії, мають безліч властивостей, врахувати які практично неможливо. Коли йдеться про особистостей як про членів соціальних груп, соціальних інститутів і соціальних організацій, то маємо на увазі не властивості окремих людей, а соціальні типи особистостей. У цьому терміні фіксується узагальнене відображення сукупності повторюваних істотних соціальних якостей особистості, які входять до будь-якої соціальної спільноти.

Соціологи виділяють декілька типів особистості.

1. Ідеальний — тип особистості, що виступає ідеалом для членів даного суспільства, ідеал, якого вони прагнуть.

2. Базисний — тип особистості, потрібний для розвитку суспільства у певний проміжок часу, нормативний для даного типу культури або соціальної верстви.

3. Модальний — тип особистості, найпоширеніший у цей час, який втілює у собі середні загальноприйняті риси, притаманні певній культурі, яка домінує в даному суспільстві. Модальну особистість мають на увазі, коли говорять про «типового» підприємця або адвоката, або українця.

4. Маргінальний — тип особистості, яка завдяки умовам життя або життєвим обставинам опинилася на межі двох культур, соціальних груп або життєвих стереотипів.

5. Реактивний — тип особистості, яка в своїх основних рисах і вчинках залежить від різних зовнішніх впливів, з яких не може виділити головне, найбільш суттєве, внаслідок чого, як правило, «пливе за течією», а у своїх знегодах звинувачує обставини, що склалися.

6. Проактивний — тип особистості, спроможний за будь-яких обставин активно реалізовувати свої плани, досягати власних цілей у житті, якомога менше відчувати на собі вплив оточуючих, а більше впливати на них та на зовнішні обставини.

7. Кримінальний — тип особистості, який є доволі розповсюдженим під час кризових та перехідних етапів розвитку суспільства. Він характеризується тим, що, як правило, добре знає основні норми, закони, правила поведінки, але порушує їх заради корисливих прагнень, може вчинити злочин задля досягнення мети.

Об'єктом соціологічних досліджень є не індивідуальні властивості, а соціальні думки та почуття, які виявляються в діях індивідів; не інтереси і відносини окремої особистості, а інтереси і відносини людей, які мають схожі соціальні характеристики і здійснюють свою життєдіяльність у схожих об'єктивних умовах, їх інтереси і відносини, які виявляються в соціальних діях за конкретних історичних умов.

Засади для соціологічної типологізації особистостей можуть бути різними, зокрема, системи потреб, соціальних інтересів, ціннісних орієнтацій і т. ін. Найважливіші з них — статус і роль у системі соціальних відносин.

Соціальний статус — становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів, груп, яке визначається соціально значущими для даної суспільної системи ознаками (професійно-кваліфікаційними, економічними і т. ін.). Залежно від того, чи набуває людина свого статусу завдяки успадкованим ознакам (стать, національність, раса і т. ін.), чи здобуває його внаслідок власних зусиль (освіта, професія), розрізняють відповідно статус «природжений» (аскриптивний) та здобутий.

До змішаних статусів відносять такі позиції, які мають водночас властивості природженого та здобутого статусів. Наприклад, діти впливових політичних діячів — батьки не можуть передати їм свій статус, але можуть сприяти їх кар'єрі, створювати певні переваги, щоб вони якнайшвидше здобули відповідний статус. Змішаний статус може характеризуватися також тим, що людина його отримує за обставинами, які від неї не залежать (наприклад, безробітний, інвалід).

Оскільки кожну людину характеризує декілька статусів, Р. Мертон запровадив поняття «статусний набір». Статусний набір — це сукупність статусів, що характеризують особистість у різноманітті її взаємодій з іншими особистостями з точки зору прав та обов'язків. У цій сукупності, як правило, виділяється головний статус, той статус, який визначає настанову та спрямованість особистості, зміст і характер її діяльності, ступінь її впливу на інших тощо.

Соціальний статус особистості не є незмінним. Він може змінюватися з часом, іноді доволі суттєво.

Соціальний статус особистості характеризується:

1. Певними правами та обов'язками.
2. Обсягом влади та авторитету.
3. Рівнем соціального престижу та поваги в суспільстві.

4. Обсягом та асортиментом послуг, що споживаються.

5. Оцінкою тих або інших подій суспільного життя.

У реальному житті соціальний статус особистості виявляється в різних ролях, які виконує ця особистість у процесі взаємодії з іншими людьми.

Соціальна роль — нормативний зразок поведінки індивіда, який займає певну соціальну позицію (у суспільстві, соціальній організації, соціальній групі) і виконує відповідні функції. Можна сказати також, що соціальна роль — це відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу. Поняття соціальної ролі належить до таких ситуацій, коли регулярно, протягом тривалого часу особистість відтворює в певних обставинах певні стереотипи поведінки, що відбивають очікування інших людей. Ці очікування, вимоги, побажання відтворюються в конкретних соціальних нормах.

Людина у своєму житті виконує багато ролей, що пов'язані із соціальним статусом. Сукупність соціальних ролей, які відповідають соціальному статусу, мають назву рольового набору. Ролі можуть бути закріплені формально або мати неформальний характер. Ситуація, що пов'язана з необхідністю задовольняти суперечні вимоги декількох ролей, має назву рольового конфлікту.

Деякі ролі індивід обирає вільно, прагнучи активно опанувати (наприклад, роль дружини, матері, чоловіка), інші ж йому дано незалежно від його волі й бажання (роль жінки, чоловіка, члена етнічної групи). Із соціальною роллю пов'язані певні права і обов'язки індивіда, ступінь реалізації яких залежить не тільки від змісту рольових вимог, а й від можливостей, здібностей самого індивіда. Таким чином, будь-яка роль персоніфікується та суб'єктивується, тобто здійснення індивідом певної соціальної ролі зумовлено не тільки об'єктивними, а й суб'єктивними факторами. Соціальна роль характеризується комплексом нормативних вимог до поведінки й очікувань (експектацій). Членам соціальної групи, які виконують ту чи іншу роль, представники групи (суспільства), що взаємодіють з ними, ставлять вимоги, встановлюють приписи способів соціальної поведінки, відносин, настанови і т. ін. Ці вимоги, накази набувають форми очікування певної поведінки. Так, від матері оточуючі очікують, що вона піклуватиметься про свою дитину, від фахівця — що він професійно виконуватиме свої функціональні

обов'язки, і т. ін.

Таким чином, соціологія особистості досліджує особистість у системі соціальних зв'язків. Соціальні зв'язки — уся сукупність факторів, які зумовлюють спільну діяльність людей у конкретних умовах місця і часу заради досягнення конкретних цілей. Зв'язки можуть бути особисті, соціально-групові, організаційні, інституційні і т. ін. Вивчення особистості в системі соціальних зв'язків передбачає насамперед дослідження її соціальних функцій (ролей) і статусів. Соціальні ролі можна розглядати як механізм взаємодії особистості і суспільства. Статус також може розглядатися через сукупність прав і обов'язків. Особистість соціально наділяється статусом і володіє ним відносно інших статусів. Здійснюючи права і виконуючи обов'язки, які становлять її статус, особистість відіграє певну роль. Але при цьому необхідно враховувати і відносну автономію особистості в системі соціальних зв'язків.

§ 2. Соціальна діяльність і соціальна поведінка особистості

Соціальна діяльність і соціальна поведінка людей обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Об'єктивна детермінація являє собою сукупні цілі, інтереси, потреби суспільного розвитку, які реалізуються різними типами соціальних спільнот. Суб'єктивна — це сукупність ціннісних орієнтацій, інтересів, цілей особистості, соціальних спільнот тощо.

Основою соціальної діяльності і соціальної поведінки людей є об'єктивні умови життя, які породжують певні потреби та інтереси. Інтереси в свою чергу створюють у людей ті чи інші мотиви діяльності. Так об'єктивна детермінація переходить у суб'єктивну. Процес такого переходу може бути розглянутий як результат дії таких груп механізмів: 1) мотивації соціальної діяльності людини, тобто усвідомлення потреб у вигляді інтересів; 2) перетворення інтересів у мету діяльності, тобто формування диспозиційної структури

особистості; 3) індивідуальної поведінки і відносин людини.

Процес переходу від суб'єктивної детермінації до об'єктивної включає механізми: 1) переходу від індивідуальної поведінки та індивідуальних відносин до соціальної поведінки і соціальних відносин груп особистості; 2) виявлення у соціальних відносинах, які формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства (особистість, група, нація і т. ін.), соціальних закономірностей.

Усю практичну діяльність людей можна розглядати як форму задоволення потреб, що виникли як відображення об'єктивних умов і усвідомлення реальних можливостей їх задоволення. Потреби виражають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу. Розрізняють природні потреби та соціальні, тобто створені суспільством. Під природними потребами розуміють звичайні потреби людини в їжі, одязі, житлі і т. д. До соціальних потреб належать потреби людини в духовній культурі, у спілкуванні, у трудовій діяльності. Існує також значення соціальної потреби у вузькому розумінні, що ґрунтується на уявленні про неї як про особливий вид суспільної потреби, яка існує поряд з економічними, моральними та іншими потребами. Однак у будь-якому разі соціальна потреба — це одвічний імпульс до діяльності за відсутності будь-яких умов життєдіяльності соціального суб'єкта, форма вираження його потреб у чомусь.

Американський соціолог А. Маслоу запропонував ієрархію людських потреб, яка складається з п'ятих рівнів:

- 1) фізіологічні (потреби в їжі, повітрі, русі тощо);
- 2) екзистенціальні (потреби у самозбереженні, впевненості у наступному дні);
- 3) соціальні (потреби у спілкуванні, належності до колективу);
- 4) потреби престижу (потреба в повазі, визнанні, службовому просуванні);

5) духовні (самовиявлення через творчість).

Найвищий рівень потреб становлять усвідомлення і засвоєння цінностей. Ціннісна орієнтація формує настанову діяльності, яка в свою чергу значною мірою визначає спрямованість соціальної поведінки особистості.

Умови діяльності можуть виступати у вигляді: предметних ситуацій; умов спілкування; існуючих норм і цінностей соціальної спільноти і суспільства взагалі; існуючих соціальних інститутів; особливостей соціальних організацій, в які включено індивідів; соціальних статусів, які вони займають та соціальних ролей, які вони виконують відповідно до соціальних статусів. Умови діяльності детермінують соціальну поведінку особистості. Важливим фактором поведінки і діяльності будь-якого соціального суб'єкта, — чи то особистість, група, або суспільство взагалі — є соціальний інтерес. В основі інтересів лежать потреби людей, інтерес є результатом усвідомлення будь-якої потреби. Втілення потреби в інтерес, а інтересу в мету — це дві стадії діяльності суб'єкта, кожна з яких може бути охарактеризована як мотив діяльності. Мотив діяльності — це конкретні внутрішні спонуки до дії, які є відображенням у свідомості людей їх об'єктивних потреб та інтересів. Вони обумовлюють розробку цілей діяльності. Поряд із внутрішніми спонуканнями до діяльності (мотивами) на стадії переходу від інтересу до мети існують і зовнішні імпульси або стимули. Стимули — це об'єктивні фактори, що включені у різні сфери життєдіяльності суспільства. На відміну від мотивів стимули включають елементи, що виражають специфіку зовнішнього середовища.

Взаємодія мотивів і стимулів створює механізм мотивації соціальної діяльності особистості. Цей механізм характеризується взаємодією потреб, ціннісних орієнтацій та інтересів, які не лише виконують функцію мотивації соціальної діяльності, але й є функцією формування диспозицій особистості, які фіксуються в настановах різного рівня. Диспозиції особистості, що формуються внаслідок взаємодії стимулів і мотивів у конкретних умовах навколишнього середовища, виступають як механізми саморегуляції соціальної поведінки особистості.

У соціальній поведінці як зовнішньому прояві діяльності виявляється конкретна позиція людини, її настанова. У процесі соціальної поведінки особистості настанова виконує дві функції: як регулятор її соціальної поведінки, визначаючи її загальну спрямованість, та як ставлення діючого індивіда до інших людей і до об'єктів навколишнього середовища, тобто виступає як відносини особистості. Слід зазначити, що люди взаємодіють один з одним як індивіди, що перебувають на певному рівні розвитку суспільства і відчують на собі його вплив. Саме тому їх особисте ставлення один до одного, яке складається на

засадах прийнятих (або неприйнятих) норм та цінностей даного суспільства, постійно відтворює соціальні відносини. У процесі взаємодії індивідів не тільки реалізуються вже створені соціальні відносини, але й формуються нові, відповідно до умов життя. Таким чином, як соціальні, так і індивідуальні відносини не можна зрозуміти у відриві одне від одного.

Соціальна поведінка — це якісна характеристика соціальної дії та взаємодії, це те, як людина поводить себе в тій або іншій ситуації, у тому або іншому соціальному середовищі. Отже, соціальна поведінка — спосіб виявлення особистістю переваг, мотивів, настанов, можливостей та здібностей у соціальній дії або взаємодії.

Соціальна поведінка може залежати від багатьох факторів.

1. Індивідуальні емоційно-психологічні властивості суб'єкта соціальної взаємодії (наприклад, це може бути непередбаченість, епатаж, або, навпаки, розсудливість, поміркованість, зовнішній спокій).
2. Особиста (групова) зацікавленість у подіях, що відбуваються (наприклад, депутат наполегливо лобіює законопроект, хоча при обговоренні інших питань він є достатньо пасивним).
3. Адаптивна поведінка — поведінка, яка пов'язана з необхідністю пристосовуватися до об'єктивних умов життя.
4. Ситуативна поведінка — поведінка, яка обумовлена обставинами, що реально виникли, коли суб'єкт у своїх діях вимушений враховувати цю ситуацію.
5. Поведінка, яка обумовлена моральними принципами та цінностями.

6. Компетентність особистості в тій чи іншій політичній ситуації або політичних діях. Сутність компетенції полягає в тому, наскільки добре суб'єкт володіє ситуацією, розуміє те, що відбувається, знає «правила гри» та вміє їх використовувати.

7. Поведінка, що обумовлена різного роду маніпулюванням (на-приклад, коли неправдою, популістськими обіцянками людей приму-шують поводитися певним чином).

8. Насильницьке примушування до певного виду поведінки.

Також на характер поведінки впливають мотивація та ступінь за-лучення особистості до тієї або іншої події чи процесу.

Можна виділити чотири рівні соціальної поведінки: реакція суб'єкта на актуальну ситуацію, на ті або інші події, що змінюють одна одну; звичні дії або вчинки, що виступають як елементи поведінки, в яких відбивається стійке ставлення одного суб'єкта до інших; цілеспрямована послідовність соціальних дій та вчинків у тій або іншій сфері життєдіяльності для досягнення суб'єктом більш віддалених цілей (наприклад, вступ до ВНЗ, здобуття фаху, створення сім'ї); реалізація стратегічних життєвих цілей.

§ 3. Соціалізація людини

Опосередковуючою ланкою між цілями суспільства й особистості виступає та чи інша соціальна система. Існують два механізми, які інтегрують особистість у соціальну систему: соціалізації та соціаль-ного контролю. Предметом нашого дослідження є процес

соціалізації. Механізм соціалізації розглядається як засоби, за допомогою яких культурні зразки — цінності, погляди, мова та ін. — формують основні параметри особистості (свідомість, почуття, здібності і т. ін.) у про-цесі навчання та виховання, опанування соціальних ролей. Соціалізація — це процес інтеграції індивіда в суспільство, у різні типи соці-альних спільностей (група, соціальний інститут, соціальна організація) через опанування ним елементів культури, соціальних норм та цінностей, на засадах яких формуються соціально значущі риси осо-бистості. Процес соціалізації за своєю суттю є культурним процесом, якщо розглядати культуру не просто як сукупність матеріальних та духовних цінностей, вироблених людиною, а насамперед з точки зору діяльності, яка має результатом і ту саму сукупність цінностей, і саму людину як найважливішу з них; діяльності, яка перетворює скарб людської історії на внутрішній скарб особистості і творчої діяльності з вироблення нових матеріальних та духовних цінностей, тобто еди-ного у своїй основі процесу розвитку людських здібностей, які вияв-ляються як предметно, так і духовно. Цей процес складається з вихо-вання й освіти як специфічних засобів соціалізації людини та включає її у процес суспільного виробництва, у суспільно-історичну людську життєдіяльність.

Культура в цьому плані виконує багато функцій. Перш за все вона є засобом зберігання та трансляції людського досвіду, тобто її можна визначити як соціальну пам'ять. Культура поєднує духовні багатства, що нагромаджені людством у минулому, та духовні цінності сучасно-го суспільства і завдяки тому вона виконує освітню, виховну, комуні-кативну та регулятивну функції. Індивід стає особистістю шляхом засвоєння культури: цінностей, норм, звичаїв, традицій його соціальної групи, суспільства, мови та певних знань. Без перебільшення можна сказати, що культура робить людину людиною. Вона здійснює соці-альний контроль, стимулює та регулює поведінку людей. Як засіб со-ціального впливу культура забезпечує опанування та перетворення світу, тобто має інноваційну функцію. Культура також виконує функції інтеграції та диференціації суспільства. Освоєння культури створює у людей почуття належності до певної групи, нації, народу та ін., тому культура забезпечує цілісність спільностей, суспільства. Однак, якщо культура поєднує одні з них, протиставляючи іншим, то вона є джере-лом дезінтеграції.

Значне місце у розвитку особистості й суспільстві посідає освіта. Протягом тисячоліть соціальний прогрес усього людства та окремих країн не був безпосередньо пов'язаний з освітою, яка була надбанням лише вузького, привілейованого прошарку населення. Нині освіта є потенційно могутнім чинником соціально-економічного, науково- технічного і культурного розвитку суспільства. Вона проникає у всі клітини соціального організму, бере на себе відповідальність у вихо-ванні молоді, розвитку людини, у підготовці кваліфікованих кадрів для всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Розвиток науково-технічного прогресу, постійно прискорюваний процес оновлення знань передбачають і потребують високої професійної й загальнокультурної підготовки кожної людини, створення умов для безперервного самовдосконалення особистості. В усьому світі сьогодні зростає кількість молоді, що навчається. Освіта являє собою процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок з метою підготовки людини до життя і праці. Вона є найважливішою, стрижневою сферою духовного зростання людини, формування інтелектуального й етичного потенціалу суспільства.

Не менш важливим є виховання. Виховання — це процес систематичного і цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток особистості з метою її підготовки до соціально значущої діяльності (виробничої, політичної, художньої та ін.). Виховання тісно пов'язане з освітою і навчанням. Цілі, зміст і організація виховання визначаються пануючими суспільними відносинами.

Таким чином, культура являє собою не що інше, як якісно визначений конкретно-історичний спосіб розвитку (творення і відтворення) людини, тобто розвиток сутності людини. Процес створення і відтворення сутності людини є процесом її соціалізації, який реалізується в конкретних методах, засобах і формах виховання і освіти.

Тут же встановлюються зразки спілкування, те, що соціологи називають соціальною взаємодією. Її можна визначити як процес, в якому люди діють та впливають один на одного, внаслідок чого коригують свою діяльність і свою поведінку.

Соціалізація, тобто шляхи, якими люди опановують суспільний досвід, набувають досвіду та одержують атит'юди^[1], відповідні їхнім соціальним ролям, має дві цілі: сприяти взаємодії через соціальні ролі та забезпечувати збереження суспільства передачею новим членам відповідних переконань та зразків поведінки.

У процесі соціалізації можна виділити два структурні елементи: соціальну адаптацію та інтеріоризацію. Процес адаптації означає пристосування людини до соціально-економічних умов, до рольових функцій, соціальних норм, які складаються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, до соціальних груп і соціальних організацій, соціальних інститутів, які виступають як середовище її життєдіяльності. Інтеріоризація — це процес включення соціальних норм та цінностей до внутрішнього світу людини. Характер перетворення соціальних норм, цінностей та інших компонентів навколишнього середовища на внутрішнє «Я» зумовлений структурою кожної конкретної особистості, яка сформована попереднім досвідом. Особистість не розчиняється у середовищі, а ставиться до нього активно, маючи певну автономність. Взаємодія соціальної системи і особистості здійснюється за допомогою певних механізмів впливу не тільки з боку соціальних систем на соціальні якості індивідів, а й навпаки — особистість може впливати

на зміну соціальної системи, виступаючи як суб'єкт соціальної взаємодії. Перше розглядається як механізм соціалізації, друге — як механізм зміни соціальної системи.

Можна сказати, що у фазі соціальної адаптації поведінка особистості значною мірою регулюється немовби «зовні». Зрозуміти це допомагають чотири психологічних механізми соціалізації дітей: імітація — усвідомлене прагнення копіювати поведінку батьків і вчителів, які є для дітей зразками; ідентифікація — засіб, яким діти сприймають і засвоюють цінності, в які вірять батьки та інші дорослі; сором та провина — негативні механізми, що забороняють чи стримують деякі види поведінки. Сором звичайно асоціюється з відчуттям викриття та ганьби; почуття провини може виникати незалежно від того, знає хто-небудь про поганий вчинок чи ні.

Щодо інтеріоризації, то тут поведінка особистості регулюється немовби «зсередини», за допомогою самосвідомості людини, здатності до рефлексії, до морального та емоційного переживання; зовнішній нагляд дедалі більше поступається місцем самоконтролю, «сором» перед іншими при порушенні суспільних норм — почуттю «провини», яка переживається зсередини.

У процесі соціалізації виділяють також три етапи: дотрудовий, трудовий, посттрудовий, які мають певні особливості.

Деякі соціологи вважають, що слід говорити не лише про соціалізацію, але й про ресоціалізацію особистості, адже властивості особистості, які сформовані раніше, протягом життя можуть змінюватися. Ресоціалізація означає опанування нових цінностей і ролей для заміни тих, що раніше були недостатньо засвоєні чи не відповідають новій ситуації. Ресоціалізація може виявлятися у чому завгодно: від занять з виправлення навичок читання, до професійної перепідготовки людей, робочі місця яких ліквідовано у зв'язку з новими економічними умовами. Прикладом такої ресоціалізації може бути й така її форма, як психотерапія. Люди, які проходять лікування, намагаються розібратися зі своїми конфліктами і змінити дещо у поведінці, базуючись на цьому розумінні. Перебування в місцях позбавлення волі та набуття там трудових навичок також є прикладом ресоціалізації.

Таким чином, процес соціалізації забезпечує спадкоємність історичного розвитку. Через соціалізацію індивіди успадковують соціальний досвід, перетворюючи його на власні настанови, орієнтації, навички, здібності. Вплив соціальної системи, відбиваючись крізь внутрішню «Я» людини, виявляється у зміні її поведінки, яка починається з порушення рівноваги в її адаптації до особливостей даної системи і закінчується стабілізацією, але вже на новому рівні.

Факторами, які визначають соціальні зміни, є об'єктивні передумови, а також індивідуальні особливості особистості та специфіка її взаємодії із середовищем.

Істотним моментом соціалізації людини є розвиток її соціальної активності, що виявляється в поведінці особистості та її діяльності.

Соціальна активність особистості — це системна соціальна якість, в якій виявляється та реалізується рівень її соціальності, тобто глибина та повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості в суб'єкта суспільних відносин. Соціальна активність є вихідною соціальною якістю, що відображає цілісне, стає активне ставлення до суспільства, проблем його розвитку і визначає якісні особливості свідомості, діяльності та становища особистості. Соціальна активність характеризується не тільки усвідомленням та прийняттям інтересів суспільства і певних спільнот, але й готовністю та умінням реалізовувати ці інтереси, активною діяльністю самостійного суб'єкта. Важливими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стає прагнення впливати на соціальні процеси та дієва участь у суспільних справах, прагнення змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити існуючий соціальний лад, його форми та елементи.

Процеси оновлення та розвитку суспільства неможливі, якщо до них не залучити основну масу населення, якщо соціальна активність має низький рівень, якщо відсутній розвиток її нових нетрадиційних форм. Однак ця потреба суспільства нині не задовольняється. Існує суперечність між необхідністю розвитку творчої активності та реальним станом активності мас, між цією потребою та деструктивними, негативними і дестабілізуючими факторами прояву активності. Більше того, сучасні дослідники соціально-економічних процесів запровадили нове поняття «соціальне виключення» (social exclusion), яке відображає явище, що істотно перешкоджає розвитку соціальної активності. Безробіття та «нова бідність», що притаманні як промислово розвинутому світу, так і посткомуністичним країнам (хоч і різною мірою), а також соціальні наслідки глобалізації сприяють поширенню такого явища, як «соціальне виключення». Перш за все це поняття стосується тривалого безробіття, некваліфікованої праці та статусу емігрантів.

Основу концепції соціального виключення становлять три пара-дигми.

Парадигма солідарності розглядає соціальне виключення як розрив соціальних зв'язків, відсутність взаємовідносин між індивідом та суспільством, тобто розглядається, з яких соціальних інститутів виключаються індивіди та групи. Соціальне виключення — це загроза моральній спільності та системі цінностей, що становлять основу соціального ладу.

Парадигма спеціалізації трактує соціальне виключення як наслідок індивідуальної поведінки, розподілу праці та обміну в цій сфері, дискримінації та нереалізованих прав і свобод.

Парадигма монополії уявляє суспільство як ієрархічну структуру з різними групами, що контролюють ресурси. Такий стан породжує несправедливість. Діє ієрархія включень та виключень. Ті, хто мають ресурси, солідаризуючись усередині своєї групи, не допускають до неї інших: обмежують доступ до освіти, професії, культури, послуг і т. ін.

Таким чином, соціально продукується особистість виключеного індивіда. Бідність — це часткова форма соціальної виключеності. Велике значення мають характер, період і темпи зuboжіння, а також його масштаби. Існують різні методологічні підходи до дослідження соціальної виключеності — груповий, інституційний та правовий. Правовий підхід концентрує увагу на реалізації прав,

що впливають на до-бробут та забезпечення засобів існування, на соціальних гарантіях та стандартах, тобто на комплексі соціальних прав у суспільстві.

Питання для самоконтролю

1. Дайте поняття особистості та розкрийте специфіку соціо-логічного підходу до аналізу особистості.
2. Охарактеризуйте соціальну якість особистості.
3. Наведіть визначення поняття соціального статусу та охарактеризуйте його види.
4. Розкрийте зміст поняття «соціальна роль».
5. У чому полягає сутність процесу соціалізації та яка його структура?
6. Розкрийте зміст поняття «соціальна активність особистості».

^[1] Атит'юди (соціальні настанови) — суб'єктивні орієнтації індивідів як членів соціальної спільності на ті чи інші цінності, які диктують індивідам певні соціально ухвалені способи поведінки.

